

PAPER DETAILS

TITLE: ARAPÇADA ÇOGULUN SAYISAL DEGERİ ÜZERINE BIR INCELEME

AUTHORS: Ibrahim GÜNGÖR

PAGES: 75-106

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/381926>

ARAPÇADA ÇOĞULUN SAYISAL DEĞERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

İbrahim GÜNGÖR*

Öz

İslâm dininin başta Kur'ân ve hadis olmak üzere tüm kaynaklarının doğru şekilde anlaşılması Müslümanların en kutsal ve başlıca görevidir. Tefsir, hadis, fıkıh, usûl, sarf, nahiv ve belagat ilimleri başta olmak üzere birçok ilim dalı bu kutsal amaca hizmet etmektedir. Bu ilimlerin birbirlerinin üzerinde önemli etkileri vardır. Fakat nahiv ilminin diğer ilimlere etkisi çok büyüktür. Çünkü kaynakların doğru anlaşılması onlardan doğru hüküm çıkarılması, ancak dil ilimleri ile olabilir. Biz de bu makalede nahiv ilminin Fıkıh usulü ve fıkıh ilimlerindeki önemi ve etkisini gösteren meselelerden biri olan çoğulun sayısal değeri konusunu ele alarak, özellikle de çoğulun en az sayısının kaç olduğu problemi üzerinde durduk.

Anahtar Kelimeler: Nahiv, Usûl'l-Fıkıh, Cemi', Cemi Killet, Cemi Kesret, Cemi Sahîh.

An Investigation On The Digital Value Of Multiple In Arabic

75

Abstract

The right understanding of all sources of religion, especially the Qur'an and the hadith, is the most sacred and main duty of the Muslims. Many scholars, especially the knowledge of explanation, hadith, Jurisprudence, Principles, morphology, syntax and rhetoric, serve this sacred purpose. These sciences have important effects on each other. However, the influence of language sciences, especially syntax, on other sciences is enormous. Because correct understanding of sources and correct provision of them can be done only with language sciences. We have dealt with the subject of plural numerical value which is one of the issues that show the importance and effect of syntax in principles of jurisprudence sciences. We have also dealt the problem of the minimum number of the plural.

Key Words: Syntax, Principles of Jurisprudence, Plural, Lesser Broken Plural, Greater Broken Plural, Regular Plural.

* Öğretim Görevlisi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Bölümü, Van/ Türkiye, gungoribrahim@yyu.edu.tr, gungoribrahim-82@hotmail.com.tr

Makale Gönderim Tarihi: 11.09.2017

Makale Kabul Tarihi : 06.12.2017

NÜSHA, 2017; (45):75-106

Giriş

Dilsel bir delil ve kaynak olan Kur’ân-ı Kerim başta olmak üzere İslam dininin temel kaynaklarını doğru anlamak daha doğrusu bunlardan genel hükümler çıkarmak sadece kelimenin lügat anlamını bilmekle varılabilecek bir konum değildir. Bu kaynakların doğru anlaşılıp yorumlanması ancak belli bir yöntembilime bağlı kalındığında mümkün olur.

Şüphesiz ki yöntembilim ilmi olan fıkıh usulü ilmi, Allah’ın Kur’an ve sünnetteki hükümlerine en isabetli şekilde ulaşmayı sağlayan ilimlerin başında gelir. Müçtehide, icmali delillerden asıl gaye olan şer’î hükümleri çıkarma ve bunların farz, vacip, haram, mekruh gibi mertebelerini tanıma kabiliyetini kazandırır. Çünkü fıkıh usulü ilmi, akıl ile naklin birbirinden en sağlıklı şekilde istifade ettiği bir ilimdir. Bu da ilmin en güvenilir mertebesidir. Zira ne dinin benimsemediği – naklî delille desteklenmeyen- tamamen bir akıl yürütmeye dayanır, ne de aklın teyit etmediği-körü körüne- bir taklitten ibarettir.¹

76

Kur’ân ve sünnetten şer’î hüküm çıkarma metodu olan fıkıh usulü ilminin de zorunlu olarak yararlandığı ilimler vardır ve bu ilimlerin başında da nahiv ilmi gelmektedir. Çünkü Arap dilinin zirvesinde olan Kur’ân ve Hadis gibi kaynakların doğru anlaşılması bütün incelikleriyle beraber Arap diline vakıf olmayı gerektirdiği tartışılmaz bir gerçektir. Ne kadar da haklıydı İbn Hazm şu sözlerini söylerken: “Nahiv ilmi olmazsa, Kur’ân ve Sünnet anlaşılamaz. Bu da olmazsa İslam dini ortadan kalkar. Bunun için nahiv ve lügat ilimlerini bilmeyenin tek bir kelimedede dahi fetva vermesi haramdır. İnsanların ondan fetva istemeleri de haramdır.”² Aynı şekilde İbn Fâris: “Te’liflerinde ve fetvalarında doğru yoldan sapmamaları için dil ilmini (Arapça gramerini) öğrenmek her ilim ehline farz konumundadır. Çünkü anlamları birbirinden ayıran i’râbdır”³ şeklinde ki ifadesiyle başta nahiv olmak üzere dil ilimlerinin bu konudaki önemini ve etkisini vurgulamıştır. Nitekim İslam âleminde genel kabul görmüş müçtehitler incelendiğinde hepsinin sarf, nahiv, lügat vb. dil ilimlerine hâkim oldukları ve fetvalarında bunlardan azami derecede yararlandıkları görülmektedir. Fikhî münazaraların çoğunda fâkih savunduğu görüşü nahiv ilmiyle desteklemektedir. Elbette nahivciler de dil meselelerinde şer’î hükümleri göz önünde bulundururlar.

Makalemizde çoğulun ifade ettiği minimum sayının kaç olduğu konusu sorununu ele alacağız. Çünkü bu konu, içerisinde çoğul kalıbı bulunan şer‘i bir nistan hüküm çıkarmak, aynı şekilde –aşağıda örnekleri verileceği gibi- çoğul bir kalıbı içeren bir ifadeden hareketle fetva vermek ve bunlara benzer konularda büyük önem arz etmektedir. Bu öneminden dolayı da hem nahivciler hem de usûlcüler arasında tartışmalara konu olmuştur. Zira doğurduğu sonuçlar bakımından fıkıh ve fıkıh usulü ilimlerinin ilgi alanına girdiği gibi, dilsel bir sorun olması hasebiyle nahiv ilminin de ilgi alanına girmektedir.

Makalemizin ana konusu olması gereği جَمْع kelimesinin sözlük ve terim anlamlarını vermemiz uygun olacaktır.

جَمْع kelimesi جَمَعْتُ الشَّيْءَ fiilinin mastarı olup⁴ sözlükte toplamak, bir araya getirmek anlamına gelir. Çoğulu, جُمُوع şeklindedir.⁵

Bir kavram olarak Türkçedeki karşılığı çoğul olan جَمْع kelimesinin Arapçada birbirinden farklı tanımları yapılmıştır. Tanımlardaki bu farklılıklar dahi çoğulun Arapçada tartışmalı bir konu olduğunu göstermektedir. Fakat biz, bilinen en eski kavramsal tanım olması hasebiyle er-Rummânî’nin (ö: 384 h.) yaptığı şu tanımları vermekle yetineceğiz:

الْجَمْعُ: صِبْغَةٌ مَبْنِيَّةٌ مِنَ الْوَاحِدِ لِلدَّلَالَةِ عَلَى الْعَدَدِ الرَّائِدِ عَلَى الْإِثْنَيْنِ.⁶

Cemi: İki’den çok olan sayıya delalet etmek için müfretten yapılan kalıptır.

Tanımda geçen “iki’den çok olan sayıya delalet etmek” kaydı, genel görüş olsa da mutlak kabul gören bir görüş değildir. Zaten çalışmamızda üzerinde yoğunlaşacağımız konu da budur.

Sayısal Değer Bakımından Çoğulun Kısımları

Nahivciler sayısal değeri esas alarak çoğulu: cemi killet (جَمْعُ الْقَلَّةِ) ve cemi kesret (جَمْعُ الْكَثْرَةِ) şeklinde iki kısma ayırmışlardır. Cemi teksîr (جَمْعُ التَّكْسِيرِ) diye adlandırılan; كُتِبَ, كُتِبَ, كُتِبَ örneğinde olduğu gibi) müfredinin yapısında değişim meydana gelen çoğulun فَعْلَةٌ, أَفْعَالٌ, أَفْعَالٌ şeklindeki kalıpları ile cemi sahîh (جَمْعُ الصَّحِيحِ) olarak adlandırılan; (مُؤْمِنُونَ, مُؤْمِنَاتٌ) gibi müfredinin temel yapısında değişim meydana gelmeyen tüm çoğullar cemi kıllettir. Cemi teksîrin diğer tüm kalıpları ise cemi kesrettir.⁷ Çünkü cemi

teksîrin bu dört kalıbı, olduğu gibi tasğîr edilirken, (ör: أَحْرِف - أَحْرِفُ) cemi kesret denilen bunların dışındaki kalıplar ancak kesret/çokluk vasfını yitirdikten sonra tasğîr edilebilir. Zira çoğulun tasğîr edilmesi sayısal azlığı ifade ettiği için kesret/çokluk ifade eden cemi ile aynı anda bulanamaz. Çünkü bir şeyin aynı anda hem az hem çok olması muhaldir. Bu nedenle cemi kesret tasğîr edilmek istendiğinde, cemi kılletten kalıbı yoksa önce müfredine döndürülür sonra tasğîr edilir ve tasğîr edilen müfred; akıl sahibi ve müzekker ise sonuna “ون” veya “ين” ama akıl sahibi-müzekker değilse sonuna “ات” harfleri eklenir. Dolayısıyla cemi sahîh olarak cemi edilir.

Ör: رَجُلُونَ - رَجُلٌ - رَجُلٌ - دُرَيْهَمَات - دُرَيْهَم - دُرَاهِم.

Örnekte de görüldüğü gibi cemi kesret olan دراهم ve رجال kelimeleri tasğîr edilmek istendiğinde önce müfred hallerine döndürülmüş, müfredleri tasğîr edildikten sonra cemi sahîh kalıpları üzerine cemi edilmişlerdir.

Fakat tasğîr edilmek istenen cemi teksîrin cemi kılletten kalıbı varsa, ya bu yöntemin aynısı uygulanır. Ör: غُلَامٌ - غُلَامٌ - غُلَامَةٌ veya cemi kıllet kalıbına döndürülüp sonra tasğîr edilir. Ör: أَكَلَبٌ - أَكَلَبٌ - أَكَلَبٌ. Bu da söz konusu kalıpların cemi kıllet olduğunu gösterir. Aksi takdirde cemi kesret gibi tasğîr haliyle bir arada bulanamazdı.⁸

Aslında cemi sahîhin hangi kısma dâhil olduğu konusunda nahivciler arasında şu tartışmalar vardır.

1- Çoğunluğa göre cemi sahîh de cemi kıllettir. Çünkü hem yukarıda anlatıldığı gibi tasğîr haliyle bir arada bulunabilir hem de müfredinin temelinde herhangi bir değişimin olmaması yönüyle tesniyeye benzemektedir. Sayısal yönden tesniyeye en yakın olan ise cemi kıllettir.

2- İbn Harûf (ö. 609 h.), er-Radî (ö. 686-684 h.?) ve es-Saymerî'ye (ö...?) göre cemi sahîh mutlak olup her iki anlamda da kullanılabilir. Hangisinde kullanıldığını ise karîneler belirler. Çünkü lafzî yönde tesniyeye benzemesi sayısal yönde de ona benzemesini gerektirmez.⁹ Ayrıca başta Kur'ân-ı Kerîm ve Hadis-i Şerîf olmak üzere birçok yerde mutlak olduğu da apaçık ortadadır.¹⁰ Ör: الْغُرَفَاتِ آمِنُونَ. (Ve onlar (Cennet) odalarında/köşklerinde güvendeler.¹¹)

لِيُعَذِّبَ اللَّهُ الْمُنَافِقِينَ وَالْمُنَافِقَاتِ وَالْمُشْرِكِينَ وَالْمُشْرِكَاتِ وَيَتُوبَ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ.

(Allah, münafık erkeklere, münafık kadınlara, müşrik erkeklere ve müşrik kadınlara azap etmek; mü'min erkeklerin ve mü'min kadınların da tövbelerini kabul etmek için insana emaneti yüklemiştir.¹²) Birinci ayette cennet köşkerlerinden, ikinci ayette ise münafık, müşrik ve mü'minlerden bahseden çoğullardan “on” ve daha az sayıların kastedilmediği apaçıktır. Bu görüşü daha çok son dönem nahivcileri benimsemişler.

3- Ebû Hayyân (ö. 745 h.), es-Sabbân (ö. 1206 h.) ve el-Eşmûnî'ye (ö. 900/918/926 h.?) göre ise cemi sahîh ve diğer cemikillet kalıpları istiğrak (umumiyet/genellik) anlamını taşıyan (ال) takısını aldığı ve umumiyet ifade eden bir isme izâfe edildiğinde cemi kesrettir. Fakat bu iki durumun dışında cemikilleştir.¹³ Ör: إِنَّ الْأَبْرَارَ لَفِي نَعِيمٍ (Muhakkak ki, iyiler nimet içindedirler.¹⁴) ayetinde geçen الْأَبْرَارَ istiğrak anlamını taşıyan (ال) takısı aldığı için cemi kesrettir.

Cemi killet ve cemi kesret ayrımı, her iki kısımdan da çoğulu olan isimler için geçerlidir. Ör: خُرُوف kelimesinin çoğulu خُرُوفٌ ve أَخْرُفٌ olarak gelmektedir. Bir ismin tek kısımdan çoğulu varsa, bu durumda var olan kalıp hem cemi killet hem cemi kesret için yani hem azlık hem çokluk için kullanılır ve bu kullanım mecâzi değil, hakikidir. Ör: رَجُلٌ çoğulu sadece رِجَالٌ olarak kullanılır. Fakat her iki kısımda da çoğulu olduğu halde kalıpların birbirlerinin yerine kullanılması bir karînenin/belirtinin bulunması şartına tabidir. Yani herhangi bir karîne yoksa cemi kesret çokluk, cemi killet azlık çoğuluna yorumlanır. Ama aksini işaret eden bir karînenin bulunması halinde söz konusu çoğullar birbirlerinin yerine kullanılabilirler. Ne var ki bu kullanım hakiki değil mecâzîdir.¹⁵

Cemi killetin nihai ve cemi kesretin başlangıç sayısı konusunda ulema arasında ihtilaf vardır. Bu ihtilafları şu şekilde sıralamamız uygun olacaktır.

1- es-Suyûtî (ö. 911 h.) ve ona uyanların görüşü: Buna göre cemi killetin nihai sayısı “dokuz”, cemi kesretin başlangıç sayısı ise “on”dur.¹⁶

2- et-Taftâzânî (ö. 793 h.) ve ona uyanların görüşü: Bu görüşe göre her ikisinin de başlangıç sayısı “üç” tür. Fakat cemi killet “on” sayısı ile sonlanırken cemi kesret sonsuz sayıya kadar devam etmektedir.¹⁷ Bu görüş, birçok konuda bulunan çelişkiyi başka çelişkilere yol açmadan giderdiği için dikkate alınması gerektiği kanaatindeyiz. Çünkü sayıları “üç” ile “on” arası olan çoğullarda cemi teksir kalıplarının kullanımı çok yaygındır. Hepsine

farklı cevap vermek veya tevillere gitmek yerine bu görüşün benimsenmesi daha uygundur. Nitekim çoğu usûlcü ve son dönem nahivcileri bu görüşü benimsemektedir.

3- Cumhurun görüşü: Çoğunluğa göre ise cemi killetin başlangıç sayısı “üç”, son sayısı ise “on”dur. Cemi kesret ise “on bir” den başlayıp sınırsız sayıya doğru devam eder.¹⁸

Çoğulun En Az Sayısı

Nahivcilerin genelde “üç” olduğu yönünde görüş belirttiği çoğulun başlangıç sayısı özellikle usûlcüler arasında şiddetli tartışmalara konu olmuştur. Aslında çoğul kalıplarının bazı kullanımlarda “iki” hatta “bir” sayısına bile delalet ettikleri herkesçe kabul edilmektedir. Fakat tartışmanın odağındaki asıl nokta şudur: Çoğul bir kalıbın üç’ten az olan bir sayıya delalet etmesi, hakiki bir delalet midir yoksa mecâzî bir delalet midir? Çünkü amaç, tahsis edici/belirleyici şer’î veya dilsel bir karîne olmaksızın çoğul bir kalıbın hakiki olarak ifade ettiği en az sayının kaç olduğu konusudur. Yani çoğulun mecâzî olarak ifade ettiği sayı konumuzun dışındadır.

Sayıları sekize kadar çıkan bu konudaki görüşlerden yaygın olmaları nedeniyle sadece ikisini ele almayı uygun gördük. Bunlardan biri; çoğulun en az sayısının “iki”, diğeri ise bu sayının “üç” olduğu görüşüdür. Elbette iki görüşün de dayandığı bir takım dayanaklar vardır. Biz de bu görüşleri kanıtlarıyla beraber inceledikten sonra genel bir değerlendirmeye vardığımız sonucu aktarmayı hedefliyoruz.

Görüşleri ele almadan önce ihtilafın merkezini tespit etmemiz gerektiği kanaatindeyiz. Zira yukarıda anlatıldığı gibi cemi kille ve cemi kesret olmak üzere çoğul iki kısma ayrılır. Bu durumda “Çoğulun en az sayısı” ifadesiyle çoğulun hangi kısmının amaçlandığını bilmek gerekir. Çünkü cemi kesret kastedilmiş ise, bu durumda tartışılan ile tartışmada savunulanlar arasında çelişki doğar. Zira çoğunluğa göre cemi kesretin başlangıç sayısı “on bir”dir. Tartışma ise “iki” ve “üç” sayıları arasındadır. Sadece cemi killet amaçlanmış ise, bu durumda da ulemanın amacı ile konuya dair açıklamaları ve örnekleri arasında çelişki doğar. Çünkü âlimlerin konuya dair verdikleri örneklerde ve yaptıkları açıklamalarda cemi kesret kalıplarının da kullanıldığı çokça görülmektedir. Örneğin “**بِاللهِ عَلَى أَنْ أَصُومَ أَيَّامًا**” (Allah rızası için günlerce oruç tutmayı nezrediyorum/adıyorum.) diyen birinin en az kaç gün oruç tutması gerekir, şeklinde cemi kesret kalıplarıyla verdikleri örnekleri çoktur. Tartışmaya kapsamlı bir gözle bakıldığında çoğulun her iki kısmının da

tartışmaya dâhil olduğu anlaşılıyor. Nitekim bunu açıkça dile getirenler de çoktur.¹⁹ Aslında bu problem de, başlangıç sayısı bakımından cemi killet ve cemi kesreti ayırmayan yani her ikisinin de aynı sayıdan başladığını söyleyen et-Taftâzânî'nin haklılığını göstermektedir. Çünkü buna göre çoğulun iki kısmı da tartışmaya dâhil olur ve herhangi bir çelişki de söz konusu olmaz.

“İki” Olduğunu Söyleyenler ve Delilleri

Çoğulun ifade ettiği en az sayının “iki” olduğunu söyleyenlerin başında sahabeden Hz. Ömer (ö. 23 h.) ve Hz. Zeyd b. Sabit (ö. 45 h.) gelir. Zira Hz. Zeyd b. Sabit'in şöyle dediği rivayet edilir: Arap dilinde الإخوة kelimesi iki ve daha fazla kardeşi ifade eder.²⁰ Benzer bir rivayet de Hz. Ömer hakkında vardır.²¹ Müçtehitlerden İmam Malik (ö. 179 h.) ve talebesi Abdülmelik b. el-Mâcişûn (ö. 213 h.), Kadî Ebûbekir b. el-Bâkillânî (ö. 402 h.), Ali Ebû'l-Hasan el-Lahmî (ö. 478 h.), Davud b. Ali ez-Zâhirî (ö. 270 h.) Ebû İshak İbrahim b. Muhammed (ö. 418 h.), İmam Gazzâlî (ö. 505 h.), dilcilerden İbn Dehhân en-Nahvî (ö. 569 h.), İbrahim b. Muhammed Nıftaveyhi (ö. 323 h.) gibi önemli şahsiyetler gelmektedir.²² Bazı âlimler, Halil b. Ahmed el-Ferâhidî (ö. 170 h.) ve talebesi Sibeveyhi'nin (ö. 180 h.) de bu görüşte olduğunu ifade etmiştir.²³ Fakat el-Kitab incelendiğinde, Sibeveyhi'nin hocasından naklettiği²⁴ “لَاَ الْإِثْنَيْنِ جَمْعٌ” (Çünkü tesniye cemidir.) ifadesinde geçen جَمْع kelimesinden amaç, nahiv terminolojisindeki terimsel anlam değil, sözlük anlamdır. Çünkü جَمْع kelimesi sözlükte: bir şeyin başka bir şeye ilave edilmesi demektir.²⁵ Bu manada tesniyenin de cemi olduğu doğrudur. Nitekim aynı ifadeyi kullanan el-Muberrred, ifadedeki جَمْع kelimesinin “bir şeyin bir şeye eklenmesi” anlamında olduğunu açıkça beyan etmiştir.²⁶ Kısacası Sibeveyhi ve Halil'in bu görüşte olmadıkları kanaatindeyiz. Aslında İmam Gazzâlî gibi bazı âlimler farklı dönemlerde görüş değiştirdikleri için, bazıları da Sibeveyhi ve İbn Malik gibi yanlış anlaşıldıkları için kesin olarak hangi görüşü benimsedikleri tartışılabilir. Fakat bu, bizim makalemizde amaç edindiğimiz asıl konu olmadığı için üzerinde durmayacağız.

Çoğulun ifade ettiği en az sayının “iki” olduğu görüşünü savunanların kanıtları şunlardır.

1- فَأَذْهَبَا بِآيَاتِنَا إِنَّا مَعَكُمْ مُسْتَمِعُونَ. (İkiniz mucizelerimizle gidin. Zira biz de sizinle birlikteyiz, (her şeyi) işitmekteyiz.²⁷) Ayette yüce Allah'ın hitap ettiği

kişiler Hz. Musa ve Hz. Harun'dur. Ama tesniye zamiri olan **كُما** yerine çoğul zamiri olan **كُم** kullanılmıştır. Bu da çoğulun "iki"yi de ifade ettiğini göstermektedir.

2- **عَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَنِي بِهِمْ جَمِيعًا** (Belki Allah bana onların hepsini getirir.²⁸) Ayette **هُمْ** zamiriyle kastedilen Hz. Yusuf ve kardeşi Bünyâmin'dir.

3- **وَهَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَصْمِ إِذْ تَصَوَّرُوا الْمِحْرَابَ، إِذْ دَخَلُوا عَلَى دَاوُدَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا تَخَفْ خَصْمَانِ بَغَى بَعْضُنَا عَلَى بَعْضٍ. مِنْهُمَا تَصَوَّرَا، مِنْهُمَا تَصَوَّرَا، مِنْهُمَا تَصَوَّرَا** (Davacıların haberi sana geldi mi? Hani mabedin duvarına tırmanıp Davûd'un yanına ansızın girmişlerdi de, O, onlardan korkmuştu. Demişlerdi: 'Korkma, birbirinin hakkına tecavüz etmiş iki davacıyız.'²⁹) Ayette birbirinden davacı kardeş kılığında gelen iki melekten bahsedildiği halde **دَخَلُوا**, **بَغَى** ve **تَصَوَّرُوا** ifadelerinin tümünde çoğul zamiri kullanılmıştır. "İki" sayısı çoğulun sayılarından olmasaydı **دَخَلَا** ve **بَغَا** şeklinde tesniye olacaktı.

4- **فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأَمِّهِ السُّدُسُ** (Eğer (ölenin) kardeşleri varsa, annesine (mirasta) altıda bir düşer.³⁰) Ayette geçen **إِخْوَةٌ** ifadesinden maksat en az iki kardeşdir. Zira miras meselesinde iki kardeşin de anneyi sülüsten menettiği konusunda icma' vardır. Bu da çoğulun en az sayısının "iki" olduğunu gösterir. Aksi takdirde iki kardeş anneyi sülüsten menetmezdi.

5- **وَدَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَخْتِمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَسَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ وَكُنَّا لِحَكْمِهِمْ شَاهِدِينَ** (Dâvûd ve Süleyman'ı da (hatırla.) Hani ekin hakkında hüküm veriyorlardı. Çünkü halkın koyunları o ekine yayılmıştı. Biz de hükümlerine şahittik.³¹) Ayette geçen **هُمْ** zamirinin mercii iki kişidir. Çünkü bahsedilen hükmü veren Hz. Davud ve Hz. Süleyman'dır. Nitekim Davud ve Süleyman isimlerinden hemen sonra gelen fiil tesniye olarak gelmiştir. Daha sonra aynı isimlere dönen zamirin cemi olarak gelmesi, tesniyenin "iki"ye delalet ettiği gibi çoğulun da "iki"ye delalet ettiğini göstermektedir.

6- **إِنْ تَتُوبَا إِلَى اللَّهِ فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا** (Ey peygamber'in eşleri! Aişe ve Hafsa) Eğer ikiniz de Allah'a tövbe ederseniz, ne iyi. Zira kalpleriniz gerçekten (haktan) kaydı/suçta meyletti.³²) Ayetin başındaki fiilden de sonundaki zamirden de hitabın iki kişiye olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar Aişe (r.a) ve Hafsa (r.a) dir. Bir kişinin sadece bir kalbi olduğuna göre sadece iki kalpten bahsedilmektedir. Buna rağmen **قَلْبٌ** kelimesi **قَلْبَا** şeklinde tesniye olarak değil **قُلُوبُكُمَا** şeklinde çoğul olarak zikredilmiştir. Bu durumda çoğul olan **قُلُوبُ** "iki"ye delalet etmiştir ki bu da tesniyenin çoğul olduğuna delalet etmektedir.

Bunların dışında da tesniyenin çoğul olduğuna dair delil olarak öne sürdükleri ayetler vardır.

7- **الْإِنْسَانُ فَمَا فَوْقَهُمَا جَمَاعَةٌ**. (İki ve daha fazlası cemaattir.³³) Bu hadiste tesniyenin çoğul olduğu yani “iki” sayısının çoğulun gerçek sayılarından olduğu bizzat Hz. Peygamberin dilinden açıkça belirtilmiştir. Dilin zirvesinde olan Hz. Peygamberin sözü şer‘î konularda olduğu gibi dilsel konularda da kanıttır.³⁴

8- **جَمْع** kelimesinin sözlük anlamı tesniyede de vardır. Çünkü **جَمْع** sözlükte: Parçaların bir araya gelmesi ve birbirlerine ilave edilmesi demektir.³⁵ Ve bu anlam tesniyede de vardır. Zira bilindiği gibi tesniye bir şeyin başka bir şeye ilave edilmesiyle olur. Öyleyse tesniye çoğulun en alt mertebesidir.

9- Birinci çoğul şahıs zamirinde iki ile daha fazla olan sayılar arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır. Çünkü konuşanla beraber bir veya birden fazla kişi de olsa **نَحْنُ، قُلْنَا، دَهَبْنَا** (söyledik, gittik, biz) şeklinde çoğul zamiri kullanılır. Bu da “iki”nin de cemi olduğunu göstermektedir.³⁶ Bunların dışında da benzer kanıtları vardır.

“Üç” Olduğunu Söyleyenler ve Delilleri

Çoğulun en az sayısının “üç” olduğunu söyleyenlerin başlıca temsilcilerinden—bazıları şunlardır: Abdullah b. Abbas (r.a.) (ö. 68 h.), Abdullah b. Mesûd (r.a.) (ö. 32 h.), Osman b. ‘Affân (r.a.), (ö. 35 h.) İmam Ebû Hanîfe (r.a.) (ö. 150 h.), İmam Şafi‘î (r.a.) (ö. 204 h.), İmam Ahmed b. Hanbel (r.a.) (ö. 241 h.), Sibeveyhi, İbn Mâlik, İbn Hâcib, es-Suyûtî, el-Müberred ve daha ismini sayamadığımız farklı dallardan birçok âlim zikredilebilir. Çünkü usûlcülerin, fıkıhçıların, kelamcılarının, dilcilerin ve nahivcilerin çoğu bu görüşü benimsemişlerdir.³⁷

Bu görüşün hem aklî hem de naklî delilleri çoktur. Öne çıkan delillerinden bazıları şunlardır.

1. Belli bir sayıyla sınırlandırılmamış bir çoğul kalıbının zikredilmesinden ilk akla gelen “iki”den fazlasıdır. Örneğin: **جَاءَ عِنْدِي أَقْلَامٌ** ve **جَاءَ مِنْ رِجَالٍ** denildiğinde ilk akla gelen “üç” ve fazlasıdır. Bu da çoğulun gerçek

sayısının ikiden fazlası yani en az “üç” olduğunun bir kanıtıdır. Bazen ikiye delalet etse dahi bu mecâzî bir ifadedir ve bir karineye ihtiyacı vardır.³⁸

2. Araplar, sayısal yani ifade ettiği sayıyı esas alarak kelimeyi müfred, tensiye ve cemi olmak üzere üçe ayırmışlardır. Ör: رَجُلٌ، رَجُلَانِ، رَجَالٌ. Şayet çoğulun en az sayısı “iki” olsaydı bu durumda tesniye kalıbının konulmasına da gerek kalmazdı. Çünkü ikisinin de hakiki olarak “iki” sayısını ifade ettiği halde tesniyenin konulması gereksiz tekrardan başka bir şey ifade etmezdi. Bu da dilin doğasına tamamen aykırı bir şeydir.³⁹

3. Araplar, isimlerde olduğu gibi, gerek munfasıl gerekse muttasıl olsun zamirlerde de tesniye ve cemi ayırımına gitmişlerdir. Ör: كُتِبَ، أَنْتُمَا، إِنْكُمَا. يَخْرُجُونَ vb. zamirler tesniye için, يَخْرُجُونَ vb. zamirler ise cemi için kullanılır. Çoğulun en az sayısı tesniyenin sayısal değerine eşit olsaydı bu ayırıma hiç gerek kalmazdı.⁴⁰ Ayrıca örneklerde de görüldüğü gibi tesniye zamirinde müzekker müennes müşterek iken, cemide her biri için farklı bir zamir vardır. Bu da cemi ve tesniyenin mahiyet bakımından farklı olduğunu göstermektedir.

4. Bütün nahivcilerin açıkça belirttiği gibi tesniye ile cemi sıfat konusunda da birbirlerinden ayrılırlar. Yani tesniye kalıbı sadece tesniye kalıbına, cemi kalıbı ise sadece cemi kalıbına sıfat olur. Çünkü belli durumların haricinde sıfat ile mevsûf arasında sayısal uyumluluğun olmasının şart olduğu nahiv eserlerinde sıklıkla vurgulanmıştır. Ör: جَاءَ طَلَّابٌ مُجْتَهِدُونَ ve جَاءَ طَالِبَانِ مُجْتَهِدَانِ. Tesniye ile cemi aynı şey olsaydı daha açık bir ifadeyle tesniyenin gerçek sayısı olan “iki” çoğulun da gerçek sayısı olsaydı, birbirleriyle nitelenebilmeleri gerekirdi. Yani tesniye kalıbı ile cemi kalıbı birbirlerine sıfat olabilmeliydi. Hâlbuki جَاءَ طَلَّابٌ مُجْتَهِدَانِ veya جَاءَ طَالِبَانِ مُجْتَهِدُونَ şeklinde bir terkibe cevaz veren nahivci yoktur.⁴¹

5. Cemi kalıbı, “üç” ve daha fazla olan sayılara temyîz olabilir. Ör: اِثْنَانِ كُتِبَ، ثَلَاثَةٌ كُتِبَ، خَمْسَةٌ أَقْلَامٍ. Fakat “iki” sayısına temyîz olmaz. Ör: اِثْنَانِ كُتِبَ şeklinde bir kullanım yoktur. Aynı şekilde cemi kalıpları sayı temyîzi olarak kullanılırken, tesniye için böyle bir kullanım söz konusu değildir. Ör: اِثْنَانِ رَجُلَيْنِ vb. bir ifade kullanılmadığı gibi cevaz verilen bir ifade tarzı da değildir. Çoğulun en az sayısı “iki” olsaydı, üç vb. sayılara temyîz olduğu gibi “iki” sayınsa da temyîz olurdu. Aynı şekilde tesniye de cemi gibi sayı temyîzi olarak gelirdi.⁴²

6. Nahiv kaynaklarında detaylıca açıklandığı gibi tesniye ile cemi i‘rab bakımından birbirlerinden tamamen farklıdır. İ‘rablarındaki bu farklılık hakikatlerinin de farklı olduğunun bir göstergesidir.⁴³

7. “İki” sayısı çoğulun hakiki sayılarından olsaydı “iki”yi ifade eden tesniyeye de cemi ismi verilebilirdi. Oysa رَجُلَانِ، دَفْتَرَانِ vb. tesniye kalıbındaki kelimelere cemi denilemez. Nitekim bütün nahiv eserlerinde tesniye ile cemi konuları farklı başlıklar altında ele alınmıştır. Tesniye gerçekten cemi kısmına dâhil olsaydı ikisi de cemi başlığında ele alınacaktı.⁴⁴

8. Çoğulun “iki”ye delalet etmediğinin bir kanıtı da şu rivayettir. İbn Abbas (r.a.) Hz. Osman’a gelerek şöyle der: “İki kardeş (miras paylaşımında) anneyi sülüsten menetmezler. Çünkü yüce Allah konuyla ilgili: فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ ⁴⁵ فَلِأُمِّهِ السُّدُسُ şeklinde buyurmaktadır. Oysa kavminin dilinde إِخْوَةٌ (kelimesi) iki kardeşi ifade etmez.” Bunun üzerine Hz. Osman şöyle cevap verir: Benden önce var olan, insanların tevarüs yoluyla aldıkları ve tüm şehirlerde yürütülen bir hükmü ve uygulamayı kaldırmam mümkün değil.⁴⁶ Burada fesahat erbabı ve Kur’ân mütercimi olan İbn Abbas, cemi kalıbının “iki”yi ifade etmediğini açıkça belirtmiştir. Aynı şekilde dil ve belagat erbabı olan Hz. Osman da bunu inkâr etmemiş, aksine bunu doğrulamıştır. Fakat her ne kadar ayetin zahirinden iki kardeşin anneyi sülüsten menettiği yönünde bir hüküm anlaşılmazsa da icma‘ın bu yönde olduğu gerekçesiyle bu hükmün uygulamadan kaldırılmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. Hz. Osman bu iddiayı kabul etmemiş olsaydı İbn Abbas’ın sözlerine karşı çıkar ve إِخْوَةٌ kelimesinin iki kardeşi ifade ettiğini söylerdi. Dolayısıyla İbn Abbas ve Hz. Osman gibi iki dil erbabının mutlak çoğulun “iki” sayısını ifade etmediğini söylemesi, bunun en güçlü delillerindendir. Neticede cemi olan إِخْوَةٌ kelimesinin “iki”yi ifade etmesi mecâzîdir. Karînesi ise ulemanın bu yöndeki görüş birliğidir.⁴⁷

9. Tesniye bir kalıbın cemi kalıbından istisna edilebilmesi de cemi kalıbının en az sayısının tesniyenin sayısından fazla olduğunun bir kanıtıdır. Ör: مَا رَأَيْتُ رَجُلًا بَلَ رَجُلَيْنِ demek caizdir. Şayet “iki” sayısı çoğulun hakiki sayılarından olsaydı bu ifade tarzı caiz olmayacaktı. Çünkü nahiv kaynaklarında belirtildiği gibi müstesna minh müstesnanın aynısı değil, onu kapsayan daha genel bir şey olmalıdır. Nitekim مَا رَأَيْتُ رَجُلًا بَلَ ثَلَاثَةِ رَجَالٍ demek caiz değildir.⁴⁸

Bu kanıtlar incelendiğinde, çoğunda nahiv ilminden yararlanıldığı görülmektedir. Bu da nahiv ilminin usûl ilmi üzerindeki etkisini ve bu alandaki faydasını net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi çoğulun en az sayısının “üç” olduğu görüşü cumhurun görüşüdür. Muhaliflerinin delillerini çürütmeye yönelik verdikleri cevapları ise, söz konusu delillerin yukarıdaki sıralamasına uygun bir şekilde ele alacağız.

1- ⁴⁹ **فَأَذْهَبْنَا بِآيَاتِنَا إِنَّا مَعَكُمْ مُسْتَمْعُونَ** çoğunluğa göre ayetteki **كُم** zamiri “iki”ye değil daha fazlasına hitaptır. Fakat Hz. Musa ve Hz. Harun’un dışındaki muhatabın kim veya kimler olduğu konusunda iki farklı görüş vardır. Çoğunluğa göre zamir Hz. Musa, Hz. Harun ve Firavun’a dönmektedir.⁵⁰ Ebû’l-Hitâb el-Kelûzânî ve diğer bazı âlimler ise, ayette geçen “مَعَ” kelimesinin “yardımcı olmak” amacını içeren birliktelik ifade ettiği gerekçesiyle zamirin Firavun’a değil Hz. Musa, Hz. Harun ve onlara iman eden İsrail oğullarına döndüğü görüşünü savunurlar.⁵¹ Fakat her halükârda çoğul zamiri iki kişiye değil en az üç kişiye hitaben kullanılmıştır.

2- ⁵² **عَسَى اللَّهُ أَنْ يَأْتِيَنِي بِهِمْ جَمِيعًا** ayetinde geçen **هَمْ** çoğul zamiri ise, zannedildiği gibi sadece iki kişiye dönmemektedir. Çünkü zamirin rucû‘ ettiği kişiler; Hz. Yusuf, kardeşi Bünyâmîn ve “Babam bana izin vermedikçe veya Allah (c.c.) hakkımda hüküm vermedikçe buradan asla ayrılmayacağım”⁵³ diyen ağabeyleri Şem’ûn’dur.⁵⁴ Neticede çoğul zamiri yine çoğulun gerçek sayılarından olan “üç” kişiye delalet etmiştir.

3- **وَهَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَصْمِ إِذْ تَتَوَارَوُا الْمَخْرَابَ إِذْ دَخَلُوا عَلَى دَاوُدَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا وَهْلَ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَصْمِ إِذْ تَتَوَارَوُا الْمَخْرَابَ إِذْ دَخَلُوا عَلَى دَاوُدَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا** ⁵⁵ **وَهَلْ أَتَاكَ نَبَأُ الْخَصْمِ إِذْ تَتَوَارَوُا الْمَخْرَابَ إِذْ دَخَلُوا عَلَى دَاوُدَ فَفَزِعَ مِنْهُمْ قَالُوا لَا** bu delile iki şekilde cevap verilmiştir.

a- Ayette geçen **خَصْم** kelimesi aslen mastar olmasından dolayı müfred, tesniye ve cem’ için kullanılabilir. Nitekim **ضَيْف** kelimesi de böyle olduğu için **قَالَ إِنَّ هَؤُلَاءِ ضَيْفِي فَلَا تَفْضَحُونِ** (Lût a.s. onlara) dedi ki: Şüphesiz bunlar benim misafirlerimdir. Sakın beni rüsva etmeyin.⁵⁶) ayetinde cemi için kullanıldığı halde müfred olarak geçmektedir. Dolayısıyla ayette bahsedilen iki hasım birer kişiden değil birer grup ve topluluktan müteşekkildirler. Elhasıl, iki kişiden değil daha fazlasından söz edilmektedir ve bu da çoğulun hakiki sayılarından biridir.

b- Ayette bahsedilen iki hasım birer kişi olsalar da onlarla beraber olaya şahit olmak üzere bir melek topluluğu da bulunmaktadır. Gelen zamirler de sadece iki hasıma değil onlarla beraber gelen melek grubu dâhil hepsine

döndüğü için çoğul olarak gelmiştir. Netice de iki kişiye dönen çoğul zamiri söz konusu değildir.⁵⁷

4- ⁵⁸ فَإِنْ كَانَ لَهُ إِخْوَةٌ فَلِأَمِّهِ السُّدُسُ ayetinde çoğul olan إِخْوَةٌ kelimesinden “iki” ve fazlası kastedildiği doğrudur. Ancak çoğulun burada ikiye delalet etmesi, hakiki değil mecâzîdir. Bu da konumuzun dışındadır. Çünkü iki kardeşin anneyi sülûsten menettiği anlamı, ayetin zahirinden ve söz konusu çoğulun kendi lafzından değil, bu konudaki sahabe görüşü ve ulemanın icma’ından anlaşılmaktadır. Nitekim yukarıda değindiğimiz İbn Abbas (r.a.) ile Hz. Osman (r.a.) arasında geçen diyalogda da Hz. Osman bunu açıkça ifade etmiştir.⁵⁹

5- ⁶⁰ وَدَاوُدَ وَسُلَيْمَانَ إِذْ يَحْكُمَانِ فِي الْحَرْثِ إِذْ نَفَشَتْ فِيهِ غَنَمُ الْقَوْمِ وَكُنَّا لِحَكْمِهِمْ شَاهِدِينَ ayetiyle getirilen delile birçok şekilde cevap verilmiştir. Biz, usûlcülerin yaygın olarak verdiği şu cevapla yetineceğiz. Ayette geçen هُمْ zamiri sadece Hz. Davud ve Hz. Süleyman’a değil, onlarla beraber lehine ve aleyhine hüküm verilenlere de yani ayette kendilerinden bahsedilen bahçe sahibi ile sürü sahibine de dönmektedir. Böylece zamir “iki”ye değil “üç” ve fazlasına dönmüştür.⁶¹

6- ⁶² فَقَدْ صَغَتْ قُلُوبُكُمَا bu delile de şu şekilde cevaplar verilmiştir.

a- قلوب kelimesinden maksat, malum organın kendisi değil, onun içerdiği arzu, istek ve meyillerdir. Çünkü bir et parçasından ibaret olan kalp bir şeye meyletmez ve bir şeyden kaymaz. Meyleden ve cayan kalpteki duygu ve arzulardır. Tek kalpte dahi sayısızca duygu ve isteklerin barındığı zaten bilinen bir gerçektir. Bunun için قلوب kelimesi tesniye değil çoğul olarak zikredilmiştir.⁶³

b- Çoğulun en az sayısının “üç” olduğu görüşünde olan usûlcülerin önemli bir kısmı, nahivcilerin bu tür izafe terkipleriyle ilgili zikrettikleri kurala istinaden bu ayetin söz konusu iddiaya kanıt sayılamayacağı, hatta bunu kanıt olarak görmek, kişinin Arapçaya hâkim olmadığını gösterdiği görüşündeler.⁶⁴ Çünkü birçok klasik nahiv eserinde “Tesniyenin Cemi Kalıbında Gelmesi” başlığıyla ayrı bir şekilde ele alınan konu zaten bu tür izafe terkipleriyle ilgilidir. Bu tür izafede muzâfın sayıca tesniye olmasına rağmen cemi kalıbında gelmesinin daha evla olduğu açıkça vurgulanmıştır. Fakat bunun için gerekli olan birtakım şartları vardır. Bu şartları şöyle özetleyebiliriz.

1- Muzâf ve muzâf ileyhinin anlamca tesniye olmaları gerekir. Bu ayette de **كُما** zamiri tesniye olduğu gibi, **قلوب** kelimesi de anlamca tensiyedir. Çünkü bilindiği gibi iki kalpten söz edilmektedir.

2- Muzaf olan ismin anlam bakımından muzaf ileyhinin parçası olması gerekir. Nitekim ayette de durum böyledir. Çünkü kalp kişinin bir parçasıdır.

3- Muzafın; kalp, kafa, ağız gibi muzaf ileyhide bulunan tek parça olması gerekir. Yani göz, el, ayak, vb. muzaf ileyhide bulunan iki parça olmaması gerekir. Bilindiği gibi kişide bir kalp bulunur.

4- Muzaf ileyhinin tesniye kalıbında olması gerekir. Ayette de kendilerine hitap edilen Aişe ve Hafsa'nın isimleri atıf yoluyla müfred olarak değil, **كُما** şeklinde tesniye olarak gelmiştir. İşte bu durumda muzaf, anlamca tesniye olduğu halde lafzen cemi olarak gelmesi daha evladır. Zira lafzen ve manen bitişik olan iki tesniye kalıbının bir arada bulunması dile ağır gelir.⁶⁵ Örneğin **رَأْسِي الْكَثْبَيْنِ** demek **رُؤْسَ الْكَثْبَيْنِ** demekten çok daha ağırdır. Dolayısıyla bu tür yerlerde tesniyenin çoğul kalıbında gelmesi, çoğulun en az sayısının iki olduğuna dair kanıt olamaz. Zira bu ifade hakiki değil, sadece tesniyenin yarattığı ağırlığı gidermek ve telaffuz kolaylığını sağlamak içindir ve mecazi bir ifadedir.

88 7- **الإِثْنَانِ فَمَا فَوْقَهُمَا جَمَاعَةٌ**⁶⁶ Bu delile de birçok cevap verilmiştir. Fakat biz üç tanesini zikredeceğiz.

a- Hadis birçok yoldan rivayet edilmişse de hepsinde de senedi zayıftır. Nitekim çoğu muhaddis ve ulema buna vurgu yapmıştır.⁶⁷ Bunun için kanıt kabul edilemez.⁶⁸

b- Hadis sahih kabul edilse dahi yine de bu konuda kanıt olamaz. Çünkü hadiste Hz. Peygamber: “İki ve fazlası cemi’dir” dememiş, “İki ve fazlası cemaattir” demiş. Yani iki kişi ile kılınan namaz cemaat kabul edilir ve sevabına da nail olunur. Çünkü hadisler, dil kurallarına değil, şer’î hükümleri öğretmeye yönelik yorumlanmalıdır. Zira Hz. Peygamberin asıl görevi bize şer’î hükümleri öğretmektir.⁶⁹

c- İhtilaf **جمع** veya **جماعة** kelimelerinde değil, cemi kalıbında gelen isimlerdedir. Nitekim makalemizin başında buna değinmiştik. Neticede bu hadis hiçbir şekilde bu iddiaya kanıt olamaz.⁷⁰

8- **جَمْع** kelimesinin sözlükte “bir şeyin başka bir şeye ilave edilmesi” anlamına geldiği ve bunun tesniyede de bulunduğu doğrudur. Fakat burada kastedilen **جَمْع** kelimesinin sözlük anlamı değildir. **كُتُبٌ، مُسَلِّمُونَ، رجال** gibi ifade ettiği sayısal değer itibarıyla bir nahiv terimi olarak cemi ismi alan

kelimelerdir.⁷¹ Nitekim bu, birçok yerde özellikle vurgulanmıştır. Dolayısıyla bu, bir kanıt olamadığı gibi tamamen konumuzun da dışındadır.

9- Birinci çoğul şahıs zamirinin “iki” kişi ve daha fazlası için aynı olması deliline de birçok cevap verilmiştir. En yaygınları ise şunlardır.

a- Birinci çoğul şahıs zamirinin her halükarda yani hem iki hem de fazlası için نَا ve نَحْنُ şeklinde olması zaten nahivcilerin de vurguladığı gibi istisnai bir durumdur. Çünkü Araplar, ikinci ve üçüncü şahıs tesniyeleri için اَنْتُمْ ve اَنْتُمْ şeklinde ayrı zamirler koymuşlar. Fakat birinci şahıs tesniyesi için ayrı bir zamir koymamışlardır. Dil konularında ise mutemet olan nakildir ve böyle bir nakil ise yoktur.⁷² Yani sadece “ikimiz” anlamını ifade etmek üzere konulan bir zamir konulmamıştır.

b- İki kişi olduklarında birinci çoğul şahıs zamirinin نَا ve نَحْنُ olması tesniyenin cemi olduğunu gösterseydi, iki kişiye hitaben اَنْتُمْ zamiri yerine اَنْتُمْ zamiri kullanılırdı. Ayrıca muhatap ve gaip için de ayrı bir tesniye zamiri olmazdı. Dolayısıyla birinci çoğul şahıs zamerinde tesniye ve cemi eşittir. Fakat bu durum, cemi kalıplarının da “iki”ye delalet ettiğine kanıt olamaz.⁷³ Nitekim müzekkerlik ve müenneslik de bu zamerde müşterektir. Fakat müzekker müennes aynı şeydir şeklinde bir iddia söz konusu dahi olamaz.

c-

İhtilafın Fıkhî Konulara Etkisi

Cemi n en az sayısı ile ilgili ihtilafı ele aldıktan sonra bu ihtilafın sadece teorik bir ihtilaftan ibaret olmadığını, başka bir ifadeyle fıkhî hükümlerin tatbikinde de etkili olduğunu birkaç örnekle ifade etmemiz uygun olacaktır.

1- نَذَرْتُ أَنْ أَصُومَ أَيَّاماً “Günlerce oruç tutmayı nezrettim.” veya buna benzer bir ifade kullanarak adakta bulunan birinin nezrini ifa edebilmesi için, en az kaç gün oruç tutması gerekir? Çoğulun en az sayısının “üç” olduğu görüşünde olanlara göre böyle bir adakta bulunan birinin en az üç gün oruç tutarak nezrin mesuliyetinden çıkabilir. Çünkü kullanılan kalıp çoğul kalıbıdır. Onun da en az sayısı “üç”tür. Fakat “iki”yi çoğulun en az sayısı olarak kabul edenlere göre, böyle bir adakta bulunan birinin iki gün oruç tutması kâfidir.

2- وَاللَّهِ لَا أَتَكَلَّمُ جِيرَاناً “Vallahi komşularla konuşmam” ya da benzeri bir sözü söyleyerek yemin eden birinin en az kaç komşuyla konuşması durumunda yemin kefareti vermesi gerekir?

3- **إِنْ تَكَلَّمْتَ مَعَ رَجَالٍ فَأَنْتَ طَالِقٌ** “Erkeklerle konuşursan boşsun” vb. bir söz söyleyen birinin hanımının kaç kişiyle konuşması halinde boş olur?

4- Cenaze namazını emreden hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: **إِنَّ أَخَا لَكُمْ قَدْ مَاتَ، فَفُتُّوا فَصَلُّوا عَلَيْهِ.** (Bir kardeşiniz ölmüştür. Kalkın üzerine cenaze namazı kılın.⁷⁴) Farz-ı kifâye olan cenaze namazını emreden bu hadis-i şerifte geçen hitap **“صَلُّوا”** şeklinde cemi olarak kullanılmıştır. Peki, en az kaç kişi cenaze namazını kılsa mesuliyet diğerlerinden de kalkar? Gerçi farz-ı kifâye olması hasebiyle bir kişinin kılmasıyla mesuliyetin herkesten kalktığı görüşü daha yaygındır.⁷⁵ Ama yine de ihtilaflı bir konudur.

İşte hem bunlarda hem bunlara benzer durumlarda ortaya atılan soruların cevaplarında “çoğulun en az sayısı” meselesindeki ihtilaflardan kaynaklanan ihtilaflar söz konusudur. Bu da söz konusu ihtilafların fikhî konulara ve onların tatbikatına olan etkisini açıkça ortaya koymaktadır.

Sonuç

90

Arap dilinde cemi konusu, başlangıç sayısı bakımından nahivciler ve özellikle de usûlcüler arasında tartışmalara sebep olmuş önemli bir konudur. Usûlcülerin söz konusu tartışmaya dair örnekleri ve açıklamaları incelendiğinde, hem cemi killet hem de cemi kesretin bu tartışmaya dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Bu da çoğulun her iki kısmının da “üç”ten başladığını, ancak cemi killet “on” sayısı ile son bulurken, cemi kesretin sonsuz olduğu görüşünü savunanları desteklemektedir.

Cemi kalıbının ifade ettiği en az sayının üç olduğu görüşünde olan nahivciler ve usûlcülerin çoğunluğuna karşı, bu sayının iki olduğu görüşünü savunan muhalif bir mezhep vardır. Kadı Ebû Bekir el-Bâkillânî (ö. 402 h.), İmam Gazzâlî, Davud ez-Zâhirî ve İbn Dehhân en-Nahvî bu mezhebin en önemli temsilcileridir. Her iki mezhebin de dayandığı birçok delil ve karşıt grubun delillerine yaptıkları itirazları vardır. Biz de en yaygın ve güçlü olanları aktarmaya çalıştık. Aktardığımız ve aktarmadığımız deliller ve itirazlar arasında yaptığımız genel bir değerlendirme sonucunda vardığımız kanaatleri şöyle aktarabiliriz. Çoğulun en az sayısının “üç” olduğunu, fakat bir karinenin olması kaydıyla “bir” ve “iki” sayılarına da mecâzî olarak delalet edebildiğini söyleyen çoğunluğun görüşünü şu nedenlerden ötürü tercih ediyoruz.

1- Delilleri çürütülemeyecek derecede güçlüdür. Delillerine yapılan itirazlar ise birer varsayım ve zorlamadan öteye gitmemektedir.

2- Nahivcilerin bu görüşü benimsemiş olmaları da bu görüşün isabetliliği açısından çok önemli bir kanıttır. Zira dilsel bir ihtilafta müracaat edilmesi gereken ilk merci nahivcilerdir. Böylesi bir ihtilafta nahivciler görmezden gelinemez.

3- Çoğulun delalet ettiği en az sayının iki olduğu görüşünde olanların ileri sürdükleri kanıtlar zayıftır. Çünkü yukarıda da anlatıldığı gibi, kanıtlarının bir kısmı aslında tartışma konusuna dahi girmezken, bir kısmında mecâzî delalet söz konusudur.

4- Şer‘î hükümlerin önemli bir kısmında “üç” sayısının sınır kabul edilmesi de, bu sayının azlık ve çokluk meselesinde sınır olduğunu göstermektedir. Yani şer‘î hükümlerde “üç” sayısının çokluğun başlangıç sayısı olarak kabul edilmesi, çoğul kalıplarının “üç”ten başladığına dair bir kanıttır. Örneğin: Abdest alırken, uzuvların üç kez yıkanması sünnettir. Eşler arasındaki manevi bağ olan talakın sayısı üçtür. Yemin kefareti olarak oruç tutulması gereken gün sayısı üç’tür. Misafirlikte ruhsat verilen mesh süresi üç gün ve üç gecedir. Âdetin/hayzin en az süresi üç gündür. İhram esnasında kesilen saç ve tırnakların üç adet olması halinde ihramlının fidye vermesi gerekir. Yani kesilen saç ve tırnakların üç’ten az olması halinde fidye gerekmez. Bu örnekler çoğaltılabilir. Tüm bunlar, “üç” sayısının, çokluğun yani cemi n başlangıç sayısı olduğunu gösterdiği gibi, “iki” sayısının da cemi n hakiki sayılarına dâhil olmadığını göstermektedir.

KAYNAKÇA

92

Kur'ân-ı Kerîm.

el-‘Alâî, Ebû Saîd Halîl İbn Keykeldî ed-Dimaşkî, (ö. 761 h.), *Telkîhu'l-Fuhûm fî Tankîh Siyağî'l-'Umûm*, (Thk. Alî Mu‘avvad-‘Âdil Abdulmevcûd), Dâru'l-Erkam, Beyrut, 1418/1997, 1. Baskı.

‘Atiye, Corcî Şahîn, *Süllemu'l-Lisân fî's-Sarfî ve'n-Nahvî ve'l-Beyân*, Dâru'r-Reyhânî, Beyrut, ts. 4. Baskı.

el-Âmidî, Ali b. Muhammed, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, (Thk. Abdurrezzak ‘Afîfî), Dâru's-Samî‘î, Riyâd, 1424/2003, 1. Baskı, C. II.

Bergstrâsser, Gottelf, *et-Tatavvuru'n-Nahvî fî'l-Lugati'l-'Arabî*, (Trc. Ramazan Abdu'ttevvâb), Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1414/1994, 2. Baskı.

el-Cürcânî, Abdulkahir b. Abdurrahman (ö. 471 h.), *el-Muktesid fî Şerhi't-Tekmile*, (Thk. Ahmed b. Abdullah b. İbrahim ed-Devîş) Silsiletu'r-Resâili'l-

Câmi'yye, Câmi'atu'l-İmâm Ahmed b. Su'ûd el-İslamiyye, Riyad, 1428/2007, 1. Baskı, C. II.

Ebû Ali el-Fârisî, el-Hasan b. Ahmed (ö. 377 h.), *et-Tekmile*, (Thk. Hasan Şâzî Ferhûd), Câmi'atu'r-Riyad, Riyad, 1401/1981, 1. Baskı, C. II.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf el-Endelüsî (ö. 745 h.), *İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-'Arab*, (Thk. Receb Osman Muhammed- Ramazan Abduttevâb), Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1. Baskı, 1418/1998, C. I.

Edeykunlâ, İbrahim Sunûsî, *et-Tesniye ve'l-Cem' Ahkâmuhumâ ve İsti'mâlâtuhumâ fî'l-Kur'ânî'l-Kerîm*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, Mekke.

el-İsnevî, Abdurrahim b. el-Hasan, (ö. 772 h.) *Nihâyetu's-Sûl fî Şerhi Minhâci'l-Usûl*, 'Âlemu'l-Kutub, Kahire, 1343 h., C. II.

el-Eşmûnî, Ali b. Muhammed b. İsa (ö. 900 h.), *Şerhu'l-Eşmûnî 'alâ Elfiyeti İbn Mâlik*, (Thk. Muhammed Muhyeddin Abdulhamid), Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, Beyrut, 1. Baskı, 1375/1955, C. III.

el-Ezherî, Halid b. Abdullah, *Şerhu't-Tasrîh 'ala't-Tavdîh*, el-Matba'atu'l-Ezheriyyetu'l-Misriyye, Mısır, 1325 h., 2. Baskı, C. II.

Fahrüddin er-Râzî, Muhammed b. Ömer b. el-Huseyn, (ö. 606 h.) *el-Mahsûl fî 'İlmi Usûli'l-Fıkıh*, (Thk. Taha Câbir Feyyâz el-'Alvânî) Müessesetu'r-Risâle, ts., C. II.

el-Galâyînî, Mustafa, *Câmi'u'd-Durûsi'l-'Arabiyye*, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, 28. Baskı, 1414/1993, C. II.

el-Gazzâlî, Ebî Hâmid Muhammed (ö. 505 h.), *el-Manhûl min Ta'likâti'l-Usûl*, (Thk. Muhammed Hasan Heytû), Dâru'l-Fikr, ts., 1. Baskı.

.....*el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl*, (Thk. Hamza b. Zuheyr Hâfız) Şeriketu'l-Medîneti'l-Munevvere li't-Tabâ'a, Medine, ts. C. III.

el-Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbûrî (ö. 405 h.), *el-Müstedrek 'alâ's-Sahihayn*, (Thk. Mustafa Abdulkadir 'Atâ) Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2002, 2. Baskı, C. IV.

Halil b. Ahmed, Ebu Abdurrahman el-Ferâhidî, (ö. 175 h.), *Kitabu'l-'Ayn*, (Thk. Mehdî el-Mahzûmî ve İbrahim es- Sâmirrâî), ts., C. I, s. 239.

Hasan, Abbâs, *en-Nahvu'l-Vâfî*, Dâru'l-Ma'ârif, Mısır, 1. Baskı, C. IV.

İbn Cinnî, Ebû'l-Feth Osman (ö. 392 h.), *el-Luma' fî'l-'Arabiyye*, (Thk. Semîh Ebû Muğlî), Dâru Mecdelâvî, Umman, 1988.

İbn Ebî Şeybe, Ebûbekir Abdullah b. Muahmmed b. İbrahim (ö. 235 h.), *el-Musannaf*, (Thk. Hamd b. Abdullah el-Cu'a-Muhammed b. İbrahim el-Lehyedân) Mektebetu'r-Ruşd Nâşirûn, Riyad, 1425/2004, 1. Baskı, C. III.

İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Zekeriyya er-Râzî (ö. 395 h.), *es-Sâhibî*, (Thk. Ahmed Hasan Besc), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1418/1997, 1. Baskı.

İbn Hazm, Ali b. Ahmed el-Endelüsî (ö. 456 h.), *Risâlet'u-Telhîs li Vucûhi't-Tahlîs* (Resâil İbn Hazm), (Thk. İhsan 'Abbas), el-Müessesetu'l-'Arabiyye li'd-Dirâse ve'n-Neşr, Beyrut, 1987, 2. Baskı, C. III.

İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmed (ö. 620 h.), *Ravdatu'n-Nâzır ve Cennetu'l-Menâzir*, (Thk. Şaban Muhammed İsmail), el-Mektebetu'l-Mekkiyye, Mekke, 1419/1998, 1. Baskı, C. II.

İbn Mâce, Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvînî (ö. 275 h.), *Sünenu İbn Mâce*, (Thk. Muhammed Fuâd Abdulbaki) Dâru İhâyi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, Kahire, ts. C. I.

İbn Mâlik, Cemaluddin Muhammed b. Abdullah el-Endelüsî (ö. 672 h.), *Şerhu't-Teshîl*, (Thk. Abdurrahman es-Seyyid-Muhammed Bedevî el-Mahtûn) Dâru Hicr, Mısır, 1410/1990, 1. Baskı, C. I.

İbn Manzûr, Cemaluddin Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ebu'l-Kasım (Ö. 711 h.), *Lisanu'l-'Arab*, Daru'l-Maârif, Kahire, 1119, I.

İmâmu'l-Haremeyn, Abdulmelik b. Abdullah (ö. 178 h.), *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, (Thk. Abdu'azîm ed-Deyb), Katar, 1399 h. C. I.

el-Kâdî ibnu'l-Arabî, Ebû Bekir b. el-'Arabî el-Ma'ârifî (ö. 543 h.), *el-Mahsûl fî Usûli'l-Fıkh*, (Thk. Hüseyin Ali el-Yederî) Dâru'l-Beyârik, Beyrut, 1420/1999, 1. Baskı.

el-Karâfî, Ahmed b. İdrîs es-Sanhâcî el-Mısırî, (ö. 684 h.) *Nefâisu'l-Usûl fî Şerhi'l-Mahsûl*, (Thk., 'Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Mu'avvad), Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, Mekke-Riyâd, 1416/1995, 1. Baskı, C. I.

.....*Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl fî İhtisâri'l-Mahsûl fî'l-Usûl*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1424/2004.

el-Kelûzânî, Mahfuz b. Ahmed el-Hanbelî, (ö. 520 h.) *et-Temhîd fî Usûli'l-Fıkh*, (Thk. Müfid Muhammed Ebû 'Amşe) Dâru'l-Medenî, Cidde, 1406/1985, 1. Baskı.

Mâcid, Vâfî Hâcî, *Zâhiretu Cemi't-Teksîr fî'l-'Arabiyye*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) el-Câmi'atu'l-Emrikiyye Arap Dili ve Yakın Doğu Dilleri Bölümü, Beyrut, 2003.

el-Murâdî, Ebû Ali Hasan b. Kasım b. Abdullah, (ö. 749 h.) *Tavdîhu'l-Mekasid ve'l-Mesâlik bi Şerhi Elfiyyeti İbn-i Mâlik*, (Thk. Abdurrahman Ali Süleyman) Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire, 1422/2001, 1. Baskı, C. V.

el-Mubberred, Ebû'l-‘Abbâs Muhammed b. Yezîd (ö. 285 h.) *el-Muktadab*, (Thk. Muhammed Abdulhâlik ‘Azîme), Vizâret’ul-Avkâf el-Meclisu’l-A‘lâ li’ş-Şu’ûni’l-İslamiyye Lecnetu İhyâi’t-Turâsi’l-İslâmî, Kahire, 1415/1995, C. II.

Nizâmuddîn el-Ensârî, Abdul’Alî Muhammed b. el-Leknevî, (ö. 1225 h.) *Fevâtihu’r-Rahmût*, (Thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer) Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 1423/2002, 1. Baskı, C. I.

en-Nemle, Abdulkerim b. Ali b. Muhammed, *Akallu’l-Cemi ‘İnde’l-Usûliyyîn ve Eseru’l-İhtilâfi fih*, Riyad, 1414/1993, 1. Baskı.

en-Nevevî, İmam Ebî Zekeriyya b. Şeref (ö. 676 h.) *Muğni’l-Muhâc*, İslâmî Kitaplar Nâşiri, Midyat, ts. C. I.

er-Radî, el-Esterâbâdî (ö. 686 h.), *Şerhu’r-Radî ‘ale’l-Kâfiye*, (Thk. Yusuf Hasan Ömer), Garyounis (Bingazî) Üniversitesi, Libya, 1398/1978, C. III.

Seyyid Abdul‘âl, Abdulmun‘im, *Cumû‘u’t-Tashîh ve’t-Teksîr fî’l-Lugati’l-‘Arabiyye*, Mektebetu’l-Hâncî, Kahire, (Doktora Tezi), ts.

Sîbeveyhi, Ebû Bişr ‘Amr b. Osman b. Kanber (ö. 181 h.), *el-Kitab*, (Thk. Abdusselam Muhammed Harun), Mektebetu’l-Hâncî, Kahire, 1408/1988, C. III.

es-Sabbân, Muhammed b. Ali (ö. 1206 h.), *Haşiyetu’s-Sabbân ‘alâ Şerhi’l-Eşmûnî*, el-Mektebetu’l-İslamiyye, Midyat, ts. C. IV.

es-Sameyrî, Ebû Muhammed Abdullah b. Ali, *et-Tabsire ve’t-Tezkire*, (Thk. Fethî Ahmed Mustafa Aliyyu’d-Dîn) Dâru’l-Fikr, Dimaşk, 1402/1982, 1. Baskı, C. II.

es-Silsilî, Muhammed b. İsa (ö. 570 h.), *Şifâu’l-‘Alîl fî İdâhi’t-Teshîl*, (Thk. Abdullah Ali el-Huseynî el-Berkâtî), el-Mektebetu’l-Faysaliyye, Mekke, 1. Baskı, 1406/1986, C. III.

es-Suyûfî, Celâluddîn Abdurrahman (ö. 911 h.), *Hem 'ul-Hevâmi' fî Şerhi Cemi 'l-Cevâmi'*, (Thk. Abdu'l-Âl Sâlim Mukerrem), Dâru'l-Buhûsi'l-İlmiyye, Kuveyt, 1400/1980, C. VI.

es-Sübki, Takiyu'd-Din Ali b. Abdulkâfi (ö. 756 h.) - Tâcuddîn Abdulvahhâb b. Ali (ö. 771 h.), *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc*, (Thk. Ahmed Cemal ez-Zemzemî-Nureddîn Abdulcebbâr Sağrî), Dâru'l-Buhûs, Dubai, 1424/2004, 1. Baskı, C. II.

eş-Şevkânî, Muhammed b. Ali (ö. 1250 h.), *İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tahkîki'l-Hakk min 'İlmi'l-Usûl*, (Thk. Ebî Hafs Sâmi b. el-'Arabî el-Eserî), Dâru'l-Fadîle, Riyâd, 1421/2000, 1. Baskı, C. I.

Tarabay, Adma, *Mu'cemu'l-Cumû' fî'l-Lugati'l-'Arabiyye*, Mektebe Lübnan Nâşirûn, Beyrut, 2003, 1. Baskı.

et-Taftâzânî, Sa'duddîn Mesûd b. Ömer (ö. 792 h.), *Şerhu't-Telvîh 'ala't-Tavdîh*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, C. I.

Yakub, Emîl Bedî', *el-Mu'cemu'l-Mufasssal fî'l-Cumû'*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1425/2004, 1. Baskı.

ez-Zerkeşî, Bedruddin Muhammed b. Bahâdır eş-Şâfi'î (ö. 794 h.), *el-Bahru'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkıh*, (Thk. Ömer Süleyman el-Aşker) Dâru's-Safve, Mısır, 1413/1992, 1. Baskı, C. III.

ez-Zuhaylî, Vehbe, *el-Fıkhu'l-İslâmî ve Edilletuh*, Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 2008, C. II.

el-Fiyrûzâbâdî, Ebû İshak İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî (ö. 476 h.), *el-Muhezzeb fî Fıkhi'l-İmam eş-Şâfi'î*, 1379/1959, 2. Baskı, C. II.

Müslim, b. Ebî Haccâc en-Nîsâbü'rî (ö. 261 h.), *Sahîhu Müslim*, (Thk. Ebû Kutaybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî) Dâru Tîbe, Riyâd, 1427/2006, 1. Baskı, C. I.

en-Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (ö. 303 h.), *Kitabu Suneni'l-Kubrâ*, (Thk. Hasan Abdulmün'im) Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1421/2001, 1. Baskı, C. II.

¹ el-Karâfî Ahmed b. İdrîs es-Sanhâcî el-Mısırî, (ö. 684 h.) *Nefâisu'l-Usûl fî Şerhi'l-Mahsûl*, (Thk., 'Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Mu'avvad), Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, Mekke-Riyâd, 1416/1995, 1. Baskı, C. I, s. 90.

² İbn Hazm Ali b. Ahmed el-Endelüsî (ö. 456 h.), *Risâlet'u-Telhîs li Vucûhi't-Tahlîs (Resâil İbn Hazm)*, (Thk. İhsan 'Abbas), el-Müessesetu'l-'Arabiyye li'd-Dirâse ve'n-Neşr, Beyrut, 1987, 2. Baskı, C. III, s. 162.

³ İbn Fâris Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Zekerîyyâ er-Râzî (ö. 395 h.) *es-Sâhibî*, (Thk. Ahmed Hasan Besc), Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1418/1997, 1. Baskı, s. 35.

⁴ Ebu Abdurrahman Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, (ö. 175 h.), *Kitabu'l-'Ayn*, (Thk. Mehdi el-Mahzûmî ve İbrahim es-Sâmîrrâî), ts., C. I, s. 239; İbn Manzûr Cemâluddîn Ebu'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ebu'l-Kasım (ö. 711 h.), *Lisânu'l-'Arab*, Dâru'l-Maârif, Kahire, 1119, C. I, s. 679.

⁵ İbn Manzûr, a.g.e., C. I, s. 679.

⁶ Ebu'l-Hasan Ali b. İsa b. Ali b. Abdullah er-Rummânî (ö. 384 h.), *Kitabu'l-l-Hudûd fî'n-Nahv*, ts., S. 15.

⁷ Sîbeveyhi Ebû Bişr 'Amr b. Osman b. Kanber (ö. 181 h.), *el-Kitab*, (Thk. Abdusselam Muhammed Harun) Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1408/1988, 3. Baskı, C. III, s. 490.

⁸ Sîbeveyhi, a.g.e. C. III, s. 490-492., el-Müberred Ebû'l-'Abbâs Muhammed b. Yezîd (ö. 285 h.) *el-Muktadab*, (Thk. Muhammed Abdulhâlik 'Azîme), Vizâret'ul-Avkâf el-Meclisu'l-A'lâ li-Ş-Şu'ûnî'l-İslamiyye Lecnetu İhyâi't-Turâsî'l-İslâmî, Kahire, 1415/1995, C. II, s. 154-277., Muhammed b. İsa es-Silsilî (ö. 570 h.), *Şifâu'l-'Alîl fî İdâhi't-Teshîl*, (Thk. Abdullah Ali el-Huseynî el-Berkâtî), el-Mektebetu'l-Faysaliyye, Mekke, 1. Baskı, 1406/1986, C. III. S. 1029-1060., Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf el-Endelüsî (ö. 745), *İrtişâfu'd-Darab min Lisâni'l-'Arab*, (Thk. Receb Osman Muhammed-Ramazan Abduttevvâb), Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, 1. Baskı, 1418/1998, C. I. s. 382-385-405., Abdulkerim b. Ali b. Muhammed en-Nemle,

Akallu'l-Cemi 'İnde'l-Usûliyyîn ve Eseru'l-İhtilâfî fih, Riyad, 1414/1993, 1. Baskı, s. 31-32., Ebû Hâmid Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505 h.), *el-Manhûl min Ta'likâti'l-Usûl*, (Thk. Muhammed Hasan Heytû) Dâru'l-Fikr, Beyrut, ts.s. 142., el-Karâfî, Nefâisu'l-Usûl, C. IV. s. 1730-1731., el-Karâfî, *Şerhu Tenkihi'l-Fusûl fî İhtisâri'l-Mahsûl fî'l-Usûl*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1424/2004, s. 182., İbrahim Edeykunlâ Sunûsî, *et-Tesniye ve'l-Cem' Ahkâmuhumâ ve İsti'mâlâtuhumâ fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Câmi'atu Ummu'l-Kurâ, Mekke, s. 123., Adma Tarabay, *Mu'cemu'l-Cumû' fî'l-Lugati'l-'Arabiyye*, Mektebe Lübnan Nâşirûn, Beyrut, 2003, 1. Baskı, s. 85., Ebû Muhammed Abdullah b. Ali es-Sameyrî, *et-Tebisîre ve't-Tezkîre*, (Thk. Fethî Ahmed Mustafa Aliyyu'd-Dîn) Dâru'l-Fikr, Dimaşk, 1402/1982, 1. Baskı, C. II, s. 702-703., Ebû Ali el-Hasan b. Ahmed el-Fârisî (ö. 377 h.), *et-Tekmîle*, (Thk. Hasan Şâzî Ferhûd), Câmi'atu'r-Riyad, Riyad, 1401/1981, 1. Baskı, C. II, s. 207., Ali b. Muhammed b. İsa el-Eşmûnî (ö. 900 h.), *Şerhu'l-Eşmûnî 'alâ Elfiyeti İbn Mâlik*, İslami Kitaplar Naşiri, Midyat, ts. C. IV, s. 121., Abdulkahir b. Abdurrahman el-Cürcânî, *el-Muktesid fî Şerhi't-Tekmîle*, (Thk. Ahmed b. Abdullah b. İbrahim ed-Devîş) Silsiletu'r-Resâili'l-Câmi'iyye, Câmi'atu'l-İmâm Ahmed b. Su'ûd el-İslamiyye, Riyad, 1428/2007, 1. Baskı, C. II, s. 1038-1041.

⁹ Radiyuddîn el-Esterâbâdî (ö. 686 h.), *Şerhu'r-Radî 'ale'l-Kâfiye*, (Thk. Yusuf Hasan Ömer), Garyounis (Binğazî) Üniversitesi, Libya, 1398/1978, C. III, s. 398.

¹⁰ es-Sameyrî, a.g.e. C. II. 649. Abdulmun'im Seyyid Abdul'âl, *Cumû'u't-Tashîh ve't-Teksîr fî'l-Lugati'l-'Arabiyye*, Mektebetu'l-Hâncî, Kahire, (Doktora Tezi), ts. s. 34. Emîl Bedî' Yakub, *el-Mu'cemu'l-Mufasssal fî'l-Cumû'*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrut, 1425/2004, 1. Baskı, s. 20.. Tarabay, a.g.e. s. 85. Muhammed b. Ali es-Sabbân (ö. 1206 h.), *Haşiyetu's-Sabbân 'alâ Şerhi'l-Eşmûnî*, el-Mektebetu'l-İslamiyye, Midyat, ts. C. IV, s. 121., Mustafa el-Galâyînî, *Câmi'u'd-Durûsi'l-'Arabiyye*, el-Mektebetu'l-'Asriyye, Beyrut, 28. Baskı, 1414/1993, C. II, s. 29.

¹¹ Sebe', 34/37.

¹² Ahzap, 33/73.

¹³ Ebû Ali Hasan b. Kasım b. Abdullah el-Murâdî, (ö. 749 h.) *Tavdîhu'l-Mekâsid ve'l-Mesâlik bi Şerhi Elfiyyeti İbn-i Mâlik*, (Thk. Abdurrahman Ali Süleyman) Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, Kahire, 1422/2001, 1. Baskı, C. V, s. 1378., Ebû Hayyân, a.g.e. C. I, s. 405., es-Sameyrî, a.g.e. C. II. 649-650., Edeykunlâ, a.g.e. s. 123., el-Eşmûnî, a.g.e. C. IV, s. 121., el-Galâyînî, a.g.e. C. II, s. 29.

¹⁴ İnfitâr, 82/22.

¹⁵ el-Müberred, a.g.e. C. II, s. 157., Sîbeveyhi, a.g.e. C. III, s. 490., el-Eşmûnî, a.g.e. C. IV, s. 122., el-Galâyînî, a.g.e. C. II, s. 28., Seyyid Abdul'âl, a.g.e. s.31., Celâluddîn Abdurrahman es-Suyûtî, (ö. 911 h.), *Hem'ul-Hevâmi' fî Şerhi Cemi 'l-Cevâmi'*, (Thk. Abdu'l-'Âl Sâlim Mukerrem), Dâru'l-Buhûsi'l-'İlmiyye, Kuveyt, 1400/1980, C. VI, s. 87., er-Radî, a.g.e. C. III, s. 398., es-Silsilî a.g.e. C. III, s. 1030., Ebû Hayyân, a.g.e. C.

I, s. 406., Bedî' Yakub, *a.g.e.* s. 20., Abbâs Hasan, *en-Nahvu'l-Vâfi*, Dâru'l-Ma'ârif, Mısır, ts. 1. Baskı, C. IV, s. 629-630., Vâfi Hâcî Mâcid, *Zâhiretu Cemi't-Teksîr fî'l-'Arabîyye*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) el-Câmi'atu'l-Emrikiyye Arap Dili ve Yakın Doğu Dilleri Bölümü, Beyrut, 2003, s. 82-96., es-Sameyrî, *a.g.e.* C. II, s. 647.

¹⁶ es-Suyûtî, *a.g.e.* C. VI, s. 87., Gottelf Bergsträsser, *et-Tatavvuru'n-Nahvî fî'l-Lugati'l-'Arabî*, (Trc. Ramazan Abdu'ttevvâb), Mektebetu'l-Hancî, Kahire, 1414/1994, 2. Baskı, s. 111.

¹⁷ Sa'duddîn Mesûd b. Ömer et-Taftâzânî (ö. 792 h.), *Şerhu't-Telvîh 'ala't-Tevdîh*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, C. I, s. 51., es-Sabbân, *a.g.e.* C. IV, s. 120., Abbâs Hasan, *a.g.e.* C. IV, s. 627., Seyyid Abdul'âl, *a.g.e.* s. 27., Corcî Şahîn 'Atiye, *Süllemu'l-Lisân fî's-Sarfî ve'n-Nahvî ve'l-Beyân*, Dâru'r-Reyhânî, Beyrut, ts. 4. Baskı, s. 108., Tarabay, *a.g.e.* s. 83-84.

¹⁸ el-Müberra, *a.g.e.* C. II, s. 155-162., Sîbeveyhi, *a.g.e.* C. III, s. 567., Radî, *a.g.e.* C. III, s. 397-398., el-Gazzâlî, *el-Manhûl*, s. 142., el-Karâfî, *Nefâisu'l-Usûl* C. IV. S. 1730-1731-1868., el-Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, s. 182., en-Nemle, *a.g.e.* s. 31-32., Ebû Ali el-Fârîsî, *a.g.e.* C. II, s. 147., Ebû'l-Feth Osman b. Cinnî (ö. 392 h.), *el-Luma' fî'l-'Arabîyye*, (Thk. Semîh Ebû Muğlî), Dâru Mecdelâvî, Umman, 1988, s. 116., el-Murâdî, *a.g.e.* C. V, s. 1378., Halid b. Abdullah el-Ezherî, *Şerhu't-Tasrîh 'ala't-Tavdîh*, el-Matba'atu'l-Ezheriyyetu'l-Mısıriyye, Mısır, 1325 h., 2. Baskı, C. II, s. 300., Bedî' Yakub, *a.g.e.* s. 19.

¹⁹ en-Nemle, *a.g.e.* s. 45-55., el-Karâfî, *Nefâisu'l-Usûl*, C. IV. s. 1868-1870., el-Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, s. 182-184., Ali b. Muhammed el-Âmidî, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, (Thk. Abdurrezzak 'Affî), Dâru's-Samî'î, Riyâd, 1424/2003, 1. Baskı, C. II. s. 273., Ebû Saîd Halîl İbn Keykeldî el-'Alâî ed-Dimaşkî, (ö. 761 h.), *Telkîhu'l-Fuhûm fî Tankîhi Siyağî'l-'Umûm*, (Thk. Alî Mu'avvad-'Âdil Abdulmevcûd), Dâru'l-Erkam, Beyrut, 1418/1997, 1. Baskı, s. 404.

²⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405 h.), *el-Müstedrek 'alâ's-Sahihayn*, (Thk. Mustafa Abdulkadir 'Atâ) Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1422/2002, 2. Baskı, C. IV, s. 372, (Had. no: 7961).

²¹ el-'Alâî, *a.g.e.* s. 404., el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min 'İlmi'l-Usûl*, (Thk. Hamza b. Zuhayr Hâfiz) Şerketu'l-Medîneti'l-Munevvere li't-Taba'a, Medine, ts. C. III, s. 311., el-Âmidî, *a.g.e.* C. II, s. 273., Muhammed b. Ali eş-Şevkânî (ö. 1250 h.), *İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tahkîki'l-Hakki min İlmi'l-Usûl*, (Thk. Ebî Hafz Sâmî ibnu'l-'Arabî el-Eserî, Dâru'l-Fadîle, Riyâd, 1421/2000, 1. Baskı, C. I, s. 550.

²² el-Âmidî, *a.g.e.* C. II, s. 273., el-Karâfî, *Şerhu Tankîhi'l-Fusûl*, s. 182., Abdullah b. Ahmed İbn Kudâme (ö. 620 h.), *Ravdetu'n-Nâzır ve Cennetu'l-Menâzır*, (Thk. Şaban Muhammed İsmail), el-Mektebetu'l-Mekkiyye, Mekke, 1419/1998, 1. Baskı, C. II, s. 31-32., İmâmu'l-Haremeyn Abdumelik b. Abdullah, (419-178 h.) *el-Burhân fî Usûli'l-Fıkh*, (Thk. Abdu'azîm ed-Deyb), Katar, 1399 h. C. I, s. 348-349., el-'Alâî,

a.g.e. s. 404., Mahfuz b. Ahmed el-Kelûzânî el-Hanbelî, (432-520 h.) *et-Temhîd fî Usûli'l-Fıkh*, (Thk. Müfîd Muhammed Ebû 'Amşe) Dâru'l-Medenî, Cidde, 1406/1985, 1. Baskı, C. II, s. 58., eş-Şevkânî, a.g.e. C. I, s. 550., el-Gazzâlî, el-Manhûl, s. 148.

²³ Abdul'Alî Muhammed b. Nizamuddin el-Ensârî el-Leknevî, (ö. 1225 h.) *Fevâtihu'r-Rahmût*, (Thk. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer) Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1423/2002, 1. Baskı, C. I, s. 258., eş-Şevkânî, a.g.e. C. I, s. 551.

²⁴ Sibeveyhi, a.g.e. C. III, s. 622.

²⁵ İbn Manzur Cemaluddin Ebû'l-Fadl Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ebu'l-Kasım, *Lisanu'l-'Arab*, Daru'l-Maârif, Kahire, 1119, C. I, s. 679.

²⁶ el-Müberred, a.g.e. C. II, s. 153.

²⁷ Şuara, 42/15.

²⁸ Yusuf, 12/83.

²⁹ Sad, 38/21-22.

³⁰ Nisa, 4/ 11.

³¹ Enbiya, 21/ 78.

³² Tahrim, 66/ 4.

³³ İbn Mâce Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (ö. 275 h.), *Sünenü İbn Mâce*, (Thk. Muhammed Fuâd Abdulbaki) Dâru İhâyi'l-Kutubi'l-'Arabiyye, Kahire, ts. C. I. s. 312, (Bap no: 44, Hadis no: 972). İbn Ebî Şeybe Ebûbekir Abdullah b. Muahmed b. İbrahim (ö. 235 h.), *el-Musannef*, (Th. Hamd b. Abdullah el-Cu'a-Muhammed b. İbrahim el-Lehyedân) Mektebetu'r-Ruşd Nâşirûn, Riyad, 1425/2004, 1. Baskı, C. III, s. 628, (Had. No: 8895). el-Hâkim, a.g.e. C. IV, s. 371, (Had. no: 7957).

³⁴ en-Nemle, a.g.e. s. 202., el-Kelûzânî, a.g.e. C. II, s. 64.

³⁵ İbn Manzur a.g.e. C. I, s. 679.

³⁶ et-Taftâzânî, a.g.e. C. I, s.50., en-Nemle, a.g.e. s. 153-239., el-Kelûzânî, a.g.e. C. II, s. 61-65., el-Âmidî, a.g.e. C. II, s. 274-275., el-'Alâî, a.g.e. s. 408-409., el-Karâfî, *Nefâisu'l-Usûl*, C. IV. s. 1859-1860., el-Karâfî, *Şerhu Tenkihi'l-Fusûl*, s. 184., eş-Şevkânî, a.g.e. C. I, s. 551-552., İmamü'l-Haremeyn, s.g.e. C. I, s. 350-351., Nizamuddin el-Ensârî, a.g.e. C. I, s. 258-260., el-Gazzâlî, el-Mustasfâ, C., III, s. 312-313., Abdurrahim b. el-Hasan el-İsnevî, (ö. 772) *Nihâyetu's-Sûl fî Şerhi Minhâci'l-Usûl*, 'Âlemü'l-Kutub, Kahire, 1343 h., C. II, s. 91-93.

³⁷ Kendilerine herhangi bir görüş isnat edilen özellikle sahabe ve ilk dönem âlimlerinin çoğunun görüşü, vermiş oldukları fetvalardan veya bir diyalogdan anlaşılmaktadır. Yani bizzat görüş bildirdikleri metin bulunmamaktadır. Fakat notta bir kısmını verdiğimiz âlimlere istinaden biz de kendilerine görüş isnat etmekteyiz. Geniş bilgi için notta verilen kaynaklar incelenebilir. Diğer görüşler için de bu geçerlidir. el-'Alâî, a.g.e. s. 404-413., el-Âmidî, a.g.e. C. II, s. 273., eş-Şevkânî, a.g.e. C. I, s. 552., İmamü'l-Haremeyn, a.g.e. C. I, s. 348., Fahrudin er-Râzî, Muhammed

b. Ömer b. el-Huseyn, (ö. 606 h.) *el-Mahsûl fî 'İlmi Usûli'l-Fıkh*, (Thk. Taha Câbir Feyyâz el-'Alâî) Müessesetu'r-Risâle, ts., C. II. s. 370., Nizamuddin el-Ensârî, a.g.e. C. I, s. 258-259., el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, C., III, s. 311-312.

³⁸ el-'Alâî, a.g.e. s. 407., eş-Şevkânî, a.g.e. C. I, s. 552-53., Nizamuddin el-Ensârî, a.g.e. C. I, s. 258., et-Taftâzânî, a.g.e. C. I, s. 50., en-Nemle, a.g.e. s. 120-121.

³⁹ el-Kelûzânî, a.g.e. s. 60., el-Âmidî, a.g.e. C. II, s. 277., Fahreddin er-Râzî, a.g.e. C. II, s. 371., el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, C., III, s. 315., el-İsnevî, a.g.e. C. II, s. 90., et-Taftâzânî, a.g.e. C. I, s. 50., en-Nemle, a.g.e. s. 114-116.

⁴⁰ el-'Alâî, a.g.e. s. 408., el-Âmidî, a.g.e. C. II, s. 278., Fahreddin er-Râzî, a.g.e. C. II, s. 371., el-İsnevî, a.g.e. C. II, s. 90-91., en-Nemle, a.g.e. s. 117-118.

⁴¹ el-'Alâî, a.g.e. s. 408., el-Kelûzânî, a.g.e. s. 60., el-Âmidî, a.g.e. C. II, s. 277., Fahreddin er-Râzî, a.g.e. C. II, s. 371., el-İsnevî, a.g.e. C. II, s. 91., en-Nemle, a.g.e. s. 119-120. et-Taftâzânî, a.g.e. C. I, s. 50.

⁴² Nizamuddin el-Ensârî, a.g.e. C. I, s. 258-259., en-Nemle, a.g.e. s. 122-123.

⁴³ en-Nemle, a.g.e. s. 124.

⁴⁴ el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, C., III, s. 315.

⁴⁵ Nisa, 4/11.

⁴⁶ el-Hâkim, a.g.e. C. IV, s. 372, (Had. no: 7960).

⁴⁷ en-Nemle, a.g.e. s. 96-125., el-'Alâî, a.g.e. s. 407-408., el-Kelûzânî, a.g.e. s. 59., eş-Şevkânî, a.g.e. C. I, s. 551-552., el-Âmidî, a.g.e. C. II, s. 377., el-Gazzâlî, *el-Manhûl*, s. 148., Nizamuddin el-Ensârî, a.g.e. C. I, s. 258-259., el-Kâdî Ebû Bekir İbnu'l-'Arabî el-Ma'ârîfî (468-543), *el-Mahsûl fî Usûli'l-Fıkh*, (Thk. Hüseyin Ali el-Yederî) Dâru'l-Beyârik, Beyrut, 1420/1999, 1. Baskı, s. 77., el-İsnevî, a.g.e. C. II, s. 90-91.

⁴⁸ et-Taftâzânî, a.g.e. C. I, s. 50., en-Nemle, a.g.e. s. 96-125., el-'Alâî, a.g.e. s. 407-408., el-Kelûzânî, a.g.e. s. 59., eş-Şevkânî, a.g.e. C. I, s. 551-552., el-Âmidî, a.g.e. C. II, s. 378., el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, C., III, s. 311., el-İsnevî, a.g.e. C. II, s. 90-91.

⁴⁹ Şuara, 42/15.

⁵⁰ Fahreddin er-Râzî, a.g.e. C. II, s. 374., el-Âmidî, a.g.e. C. II, s. 275., eş-Şevkânî, a.g.e. C. I, s. 552., Nizamuddin el-Ensârî, a.g.e. C. I, s. 259., Bedruddin Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî eş-Şâfî'î (ö. 794 h.), *el-Bahru'l-Muhîr fî Usûli'l-Fıkh*, (Thk. Ömer Süleyman el-Aşker) Dâru's-Safve, Mısır, 1413/1992, 1. Baskı, C. III, s. 141.

⁵¹ el-Kelûzânî, a.g.e. C. II, s. 61., el-Karâfî, *Nefâisu'l-Usûl*, C. IV, s. 1865-1866., el-'Alâî, a.g.e. s. 411., en-Nemle, a.g.e. s. 152-157.

⁵² Yusuf, 12/83.

⁵³ Yusuf, 12/80.

⁵⁴ en-Nemle, a.g.e. s. 157-160., el-Kelûzânî, a.g.e. C. II, s. 63., el-'Alâî, a.g.e. s. 410., Fahreddin er-Râzî, a.g.e. C. II, s. 374., el-Âmidî, a.g.e. C. II, s. 275.

⁵⁵ Sad, 38/21.

⁵⁶ Hicr, 15/68.

⁵⁷ en-Nemle, a.g.e. s. 160-164., el-Kelûzânî, a.g.e. C. I, s. 62., el-Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, s. 184., Fahreddin er-Râzî, a.g.e. C. II, s. 373-374., el-Âmidî, a.g.e. C. II, s. 275.,

⁵⁸ Nisa, 4/11.

⁵⁹ et-Taftâzânî, a.g.e. C. I, s. 50., en-Nemle, a.g.e. s. 168-169., eş-Şevkânî, a.g.e. C. I, s. 551-552., el-‘Alâî, a.g.e. s. 410., el-Âmidî, a.g.e. C. II, s. 275., Nizamuddin el-Ensârî, a.g.e. C. I, s. 258., el-Kâdî ibnu'l-‘Arabî, a.g.e. s. 77.

⁶⁰ Enbiya, 21/78.

⁶¹ en-Nemle, a.g.e. s. 170-178., el-Kelûzânî, a.g.e. C. I, s. 62., el-Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, s. 184., Fahreddin er-Râzî, a.g.e. C. II, s. 373., el-Âmidî, a.g.e. C. II, s. 275., el-‘Alâî, a.g.e. s. 410., Nizamuddin el-Ensârî, a.g.e. C. I, s. 259., el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, C. III, s. 314.

⁶² Tahrîm, 66/ 4.

⁶³ el-Âmidî, a.g.e. C. II, s. 274-275., et-Taftâzânî, a.g.e. C. I, s. 51., el-‘Alâî, a.g.e. s. 410-411., Fahreddin er-Râzî, a.g.e. C. II, s. 374., el-İsnevî, a.g.e. C. II, s. 92., en-Nemle, a.g.e. s. 180-186.

⁶⁴ İmamu'l-Haremeyn, a.g.e. C. I, s. 350., el-Kelûzânî, a.g.e. C. II, s. 63.

⁶⁵ Sibeveyhi, a.g.e. C. III, s. 621-624., Ebû Ali el-Fârisî, a.g.e. C. II, s. 176-177., es-Silsilî, a.g.e. C. I, s. 162-164., Ebû Hayyân, a.g.e. C. II, s. 583-584., el-Galâyînî, a.g.e. C. II, s. 14., el-Cürcânî, a.g.e. C. II, s. 928-932., es-Suyûtî, a.g.e. C. I, s. 171-174., İbn Mâlik Cemaluddin Muhammed b. Abdullah el-Endelüsî (ö. 672 h.), *Şerhu't-Teshîl*, (Thk. Abdurrahman es-Seyyid-Muhammed Bedevî el-Mahtûn) Dâru Hicr, Mısır, 1410/1990, 1. Baskı, C. I, s. 106-108., et-Taftâzânî, a.g.e. C. I, s. 50-51., el-Âmidî, a.g.e. C. II, s. 275., el-‘Alâî, a.g.e. s. 410-411., Nizamuddin el-Ensârî, a.g.e. C. I, s. 275., ez-Zerkeşî, a.g.e. C. III, s. 143., el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, C. III, s. 313., el-Karâfî, *Nefâisu'l-Usûl*, C. IV, s. 1863-1864., el-Âmidî, a.g.e. C. II, s. 276., en-Nemle, a.g.e. s. 186-192.

⁶⁶ İbn Mâce, a.g.e. C. I, s. 312, (Bap no: 44, Hadis no: 972., İbn Ebî Şeybe a.g.e. C. III, s. 628, (Had. No: 8895). el-Hâkim, a.g.e. C. IV, s. 371, (Had. no: 7957).

⁶⁷ İbn Mâce, a.g.e. C. I, s. 312, (Bap no: 44, Hadis no: 972).

⁶⁸ ., el-Karâfî, *Nefâisu'l-Usûl*, C. IV, s. 1864., en-Nemle, a.g.e. s. 200-210.

⁶⁹ et-Taftâzânî, a.g.e. C. I, s. 51., el-Kelûzânî, a.g.e. C. II, s. 64., el-Âmidî, a.g.e. C. II, s. 276., eş-Şevkânî, a.g.e. C. I, s. 552., el-Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, s. 185., Fahreddin er-Râzî, a.g.e. C. II, s. 375., Nizamuddin el-Ensârî, a.g.e. C. I, s. 259-260., el-Esnuvî, a.g.e. C. II, s. 92-93., en-Nemle, a.g.e. s. 210-217.

⁷⁰ el-İsnevî, a.g.e. C. II, s. 93., el-Karâfî, *Nefâisu'l-Usûl*, C. IV, s. 1864., en-Nemle, a.g.e. s. 217-221.

⁷¹ el-Kelûzânî, a.g.e. C. II, s. 64., Fahreddin er-Râzî, a.g.e. C. II, s. 375., el-Âmidî, a.g.e. C. II, s. 276-277., el-Kâdî ibn'ul-‘Arabî, a.g.e. s. 77., İmamu'l-Haremeyn, a.g.e.

C. I, s. 351., İbn Kudâme, a.g.e. C., II, s. 34., el-Karâfî, *Şerhu Tenkîhi'l-Fusûl*, s. 185., et-Taftâzânî, a.g.e. C. I, s. 51., en-Nemle, a.g.e. s. 221-227.

⁷² el-‘Alâî, a.g.e. s. 403., İmâmu'l-Haremeyn, a.g.e. C. I, s. 350-351., el-Gazzâlî, *el-Manhûl*, s. 149., et-Taftâzânî, a.g.e. C. I, s. 51., Nizamuddin el-Ensârî, a.g.e. C. I, s. 258., en-Nemle, a.g.e. s. 228-229.

⁷³ el-Kelûzânî, a.g.e. C. II, s. 65., el-Âmidî, a.g.e. C. II, s. 277., en-Nemle, a.g.e. s. 233.

⁷⁴ Müslim b. Ebî Haccâc en-Nîsâbü'rî (ö. 261 h.), *Sahîhu Müslim*, (Thk. Ebû Kutaybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî) Dâru Tîbe, Riyâd, 1427/2006, 1. Baskı, C. I, s. 424, (Bab. no: 22/ Hadis no: 953.), en-Nesâî Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb (ö. 303 h.), *Kitabu Suneni'l-Kubrâ*, (Thk. Hasan Abdilmün'im) Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, 1421/2001, 1. Baskı, C. II, s. 430, (Kitap no: 22, Hadis no: 2084).

⁷⁵ İmam Ebî Zekerîyya b. Şeref en-Nevevî (ö. 676 h.), *Muğnî'l-Muhâc*, İslâmî Kitaplar Nâşiri, Midyat, ts. C. I, s. 341., en-Nemle, a.g.e. s. 264-270., Vehbe ez-Zuhaylî, *el-Fıkhü'l-İslâmîyy ve Edilletuh*, Dâru'l-Fıkır, Dımaşk, 2008, C. II, s. 423., Takiyu'd-Din Ali b. Abdulkâfî es-Sübkî (ö. 756 h.) -Tâcuddîn Abdolvahhâb b. Ali (ö. 771 h.), *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc*, (Thk. Ahmed Cemal ez-Zemzemî-Nureddîn Abdulcebbâr Sağrî), Dâru'l-Buhûs, Dubai, 1424/2004, 1. Baskı, C. II, s. 133., et-Taftâzânî, a.g.e. C. I, s. 53., Ebû İshak İbrahim b. Ali el-Fiyrûzâbâdî eş-Şîrâzî (ö. 476 h.), *el-Muhezzeb fî Fıkhî'l-İmam eş-Şâfî'i*, 1379/1959, 2. Baskı, C. II, s. 139. el-Âmidî, a.g.e. C. II, s. 278., el-Karâfî, Nefâisu'l-Usûl, C. IV, s. 1869., İmâmu'l-Haremeyn, a.g.e. C. I, s. 355., el-‘Alâî, a.g.e. s. 412-413., el-Gazzâlî, *el-Manhûl*, s. 150.